Over solidariteit

Wouter Bos

We moeten ons zorgen maken over de solidariteit. Onder solidariteit versta ik de wil om je eigen toekomst te verbinden aan die van een ander. Maar waarom vinden wij dat eigenlijk belangrijk? En hoe is het ons gelukt daar in de loop der tijd ook zoveel andere mensen van te overtuigen? Veel mensen zullen daar ongetwijfeld morele redenen voor hebben, je doet het gewoon omdat je vindt dat het moet, dat het goed is, dat het hoort. Omdat het leed van anderen je aangrijpt, omdat er bepaalde zaken zijn die niet horen, die niet rechtvaardig zijn, die je hoort te bestrijden. Deze morele, bijna altruïstische, pijler is altijd belangrijk geweest bij het organiseren van solidariteit, en is voor mij persoonlijk ook altijd een belangrijke motivatie geweest.

Maar wie kijkt naar de totstandkoming van de verzorgingsstaat en de voor haar kenmerkende collectief georganiseerde solidariteit, in bijvoorbeeld de sociale zekerheid of bij bepaalde publieke voorzieningen, moet al snel concluderen dat de verzorgingsstaat niet alleen op basis van altruïsme tot stand is gekomen. Minstens zozeer speelden daar noties van eigenbelang of welbegrepen eigenbelang mee. Abram de Swaan en vele anderen hebben daar uitgebreid over geschreven. Zij lieten zien dat veel van de collectieve arrangementen die de verzorgingsstaat kenmerkte niet enkel en alleen op moraliteit berustten maar minstens zozeer op welbegrepen eigenbelang. Die redenering loopt langs twee sporen. Enerzijds de idee dat iedereen pech kan hebben. We lopen allemaal het risico om ziek of werkloos of arbeidsongeschikt te worden en dus kunnen we ons er maar beter allemaal tegen verzekeren. En als we dat collectief doen, delen we de risico?s en zijn we allemaal beter af. Of: we weten allemaal zeker dat we ooit oud worden maar we kunnen niet voorspellen of we dan een hoog of laag inkomen hebben; laten we dus maar voor iedereen een goede oudedagsvoorziening zeker stellen.

Er is ook nog een andere redenering. Daarin staat het argument centraal dat ik, ook al gaat het mij goed, er last van heb als er in de samenleving armoede, ongeletterdheid en dakloosheid bestaat. Dat leidt immers alleen maar tot onveiligheid en overlast en het is dus ook in mijn belang om armoede te voorkomen en te bestrijden. En dus is ook het collectief organiseren van een sociaal beleid,

een onderwijsbeleid en een huisvestingsbeleid uiteindelijk in het belang van ons allemaal. De ontstaansgeschiedenis van de verzorgingsstaat wijst al met al op een belangenharmonie: lagere klassen, middenklassen, hogere klassen, ze hadden er allemaal baat bij dat een aantal zaken in onze samenleving goed en collectief geregeld werden. Solidariteit was dus niet alleen een morele imperatief maar ook een doelmatige manier om in het welbegrepen eigenbelang te voorzien. In zekere zin is deze geschiedenis ook terug te zien in de totstandkoming en de recente geschiedenis van de Partij van de Arbeid. De PvdA is een doorbraakpartij. Dat blijkt primair uit hoe in 1946 mensen van verschillende levensbeschouwelijke achtergronden zich konden verenigen op grond van een gemeenschappelijke politieke overtuiging. Maar eigenlijk vond er ook op een ander gebied een doorbraak plaats: de Partij van de Arbeid was anders dan de Sociaal Democratische Arbeiderspartij niet een arbeiderspartij, maar een partij die steunde op drie groepen: kansarmen, de middenklassen en de verlichte, progressieve, vaak intellectuele bovenklasse. Juist de solidariteit die de Partij van de Arbeid centraal stelde, maakte deze coalitie mogelijk: daarin hadden kansarmen, middenklassen en hoger opgeleiden immers allemaal een gedeeld belang.

De middenklasse-samenleving

Maar vandaag de dag is die belangenharmonie veel minder logisch. De historische coalitie waarop de Partij van de Arbeid met een beroep op het solidariteitsbeginsel altijd heeft gesteund, dreigt uiteen te vallen. En dat plaatst ons voor nieuwe uitdagingen en moeilijke keuzes. Waarom? Wat is er aan de hand? Ik neem vier fundamentele ontwikkelingen met u door. Ten eerste is de situatie van de middenklasse sterk veranderd. Zo is de middenklasse in omvang enorm gegroeid. Eigenlijk zijn we een middenklasse-samenleving geworden. Een paar cijfers om die te duiden. In 1960 had 56% van de bevolking hooguit de basisschool gevolgd, nu is dat minder dan 8% en dit percentage is nog steeds dalende. In 1960 had minder dan 8% van de mensen een HBO of universitaire opleiding, nu is dat zo?n 30%. Een ander voorbeeld: 50% van de belastingbetalers in Nederland zitten met hun inkomen in de 2e of 3e belastingschijf. Zij betalen met elkaar 60% van de totale inkomstenbelasting. Boven hen, bij de echte topverdieners, vind je slechts zo?n 5% van de belastingbetalers.

Niet alleen is de middenklasse heel groot geworden, de gemiddelde welvaart van de middenklassers is ook enorm omhoog gegaan. Denk bijvoorbeeld aan het feit dat de laatste 25 jaar het aantal vakanties steeg met een factor 2.4 en het aantal vliegvakanties zelfs met een factor 8. Kijk naar de stijging van het huizenbezit of het aantal verkochte auto?s. De middenklasse is niet allen groot, maar ook welvarend

geworden. Dit bekent dat het met name de middenklasse is die voor de solidariteit betaalt. Wij denken misschien graag dat de rijken betalen voor de solidariteit maar dat is helaas niet het geval. Daarvoor zijn het er eenvoudigweg niet genoeg. Het is de gewone hardwerkende familie, die BTW, accijnzen, inkomstenbelasting en overdrachtsbelasting betaalt, die betaalt voor de solidariteit. Vijftig procent van de betalers van inkomstenbelasting vallen noch in de laagste, noch in de hoogste schijf. En zij betalen 60% van de inkomstenbelasting.

Tenslotte is nog iets anders van belang rond de middenklasse. Het is hen weliswaar steeds beter gegaan maar dat betekent niet dat hun situatie probleemloos is. Ook zij kunnen nog altijd zomaar ziek, werkloos of arbeidsongeschikt worden, maar tegelijk realiseren zij zich dat ze het financieel niet breed hebben. Wie een modaal inkomen heeft, een hypotheek moet betalen, een auto moet onderhouden en schoolgaande kinderen heeft is met recht heel kritisch over de belastingen die hij betaalt en waar dat geld vervolgens aan wordt uitgegeven. Steeds vaker wordt de vraag gesteld: heb ik er zelf ook iets aan of ben ik alleen maar voor anderen aan het betalen? Moet ik me verzekeren tegen pech of tegenslag via de staat of kan ik het ook zelf regelen? De vraag die nooit ter discussie stond, staat dat in toenemende mate wél: is het eigenlijk nog wel in mijn eigen belang om mee te betalen?

Een tweede verandering. Solidariteit gedijt als iedereen grosso modo dezelfde risico?s loopt. Dit nu lijkt te veranderen. Steeds scherper wordt uit allerlei onderzoek zichtbaar dat achterstanden zich met name concentreren bij laag opgeleiden en dat het voor hen steeds moeilijker wordt om zich vanuit de lagere klassen op te werken naar de middenklasse. Over maatschappelijke risico?s als werkloosheid of arbeidsongeschiktheid wordt steeds minder gedacht dat het ons allemaal kan raken en dat lijkt ook feitelijk het geval. Het zijn risico?s die zich in toenemende mate bij bepaalde groepen onderaan de maatschappelijke ladder concentreren. Bij de middenklasse nestelt zich dientengevolge voor je het weet een zeker gevoel van onkwetsbaarheid. Werkloosheid? Ziekte? Arbeidsongeschiktheid? Dat gaat niet over mij maar over anderen! We zien hier dus een tweede bijl aan de wortel van de solidariteitsgedachte: de lotsverbondenheid ontbreekt. Als mensen gaan denken dat ze onkwetsbaar zijn, dat zij niet geraakt zullen worden door pech en tegenslag, dan zullen ze steeds minder bereid zijn te betalen voor collectieve solidaire arrangementen. Je verzekert je dan immers niet meer zelf, maar je bent vooral aan het betalen voor anderen. En hoe graag ik er ook een positief mensbeeld op na houd, die gedachte blijkt telkens weer een wel heel wankele basis voor instandhouding van de solidariteit.

Een derde verandering. We zagen al dat met name de achterstanden van mensen met een lagere opleiding steeds moeilijker weg te werken zijn. Een onevenredig grote groep daarbinnen blijkt van allochtone afkomst. Allochtonen, om dat afschuwelijke woord nog maar eens te gebruiken, komen meer dan evenredig voor in armoede-, werkloosheids-, arbeidsongeschiktheids- en criminaliteitsstatistieken. De netto betalers van de solidariteit zijn daarmee onevenredig autochtoon en de netto ontvangers onevenredig allochtoon. Ook dat is een voor de solidariteit heel gevaarlijke ontwikkeling omdat ook hier het gevaar op de loer ligt dat het de betalers van solidariteit ? ik chargeer: de blanke middenklassers ? bevestigt in hun angst dat ze vooral belasting betalen voor anderen maar niet voor zichzelf.

Dit wij-zij-denken wordt nog versterkt door de culturele kloof. Of we het nu leuk vinden of niet, het is niet onredelijk om te veronderstellen dat solidariteit eerder betoond wordt met mensen met wie je wat hebt en wier gedrag je begrijpt, dan met mensen met wie je niets hebt en wier gedrag je niet begrijpt. En het wordt helemaal moeilijk als het gevoel gevoed wordt dat dit gedrag ook mede ten grondslag ligt aan het feit dat mensen werkloos worden of aan lager wal raken. Hoe je het ook wendt of keert, feiten en beelden over waarom we teveel Marokkaanse jongeren in het criminele circuit tegenkomen, waarom er teveel moslimmeisjes in blijf-van-mijn-lijf-huizen zitten en waarom te veel Antilliaanse jongeren werkloos zijn, ondergraven langzaam maar zeker de bereidheid bij anderen om ook voor hun lotgevallen (financiële) verantwoordelijkheid te dragen. Solidariteit gedijt niet zonder saamhorigheid.

Er is tenslotte nog een laatste fundamentele verandering opgetreden. De lasten die gepaard gingen met migratie naar Nederland, zoals de concentratie van lager opgeleiden in bepaalde wijken van de grote steden, werden wel heel eenzijdig neergelegd bij lager opgeleide autochtone Nederlanders. Zij gingen naar die scholen, zij woonden in die buurten, zij ondervonden als eersten de gevolgen van een her en der falende integratie. En ook hierdoor ontstond een scheur in de coalitie van kansarmen, middenklassers en verlichte intellectuelen die ook de PvdA altijd schraagde: intellectuelen predikten de lusten van migratie en de multi-culturele samenleving, terwijl veel kansarmen vooral met de lasten te maken kregen. En dus aanmerkelijk minder enthousiast waren over migratie.

Moreel appèl onvoldoende

Zo is de solidariteit onder druk komen te staan. En zo is ook de PvdA onder druk komen te staan. Deels als gevolg van eigen succes: wij wilden immers zo graag dat mensen uit de lagere klassen zich konden emanciperen tot lid van de

middenklasse! En nu hebben we een grote kritische middenklasse die zich afvraagt voor wie ze eigenlijk belasting en premies betalen en of ze hun zaakjes niet beter zelf kunnen regelen. Een lagere klasse die van kleur verschoten is en in steeds hardnekkiger achterstandsposities verkeert. En een intellectuele bovenlaag die heel anders aan kijkt tegen migratie-processen dan de gewone man die daar in het dagelijkse leven mee te maken kreeg.

Deze problematiek hadden wij voor ogen toen we in ons nieuwe beginselmanifest het volgende opschreven: ?Grote delen van de arbeidersklasse? zijn uit hun traditionele achterstandspositie geëmancipeerd. Er is een omvangrijke, zij het gevarieerde middenklasse ontstaan. Deze is de voornaamste betaler van de solidariteit maar heeft niet altijd voldoende profijt daarvan. Anderzijds is niet iedereen in Nederland goed opgeleid, welvarend en geëmancipeerd. Gebrek aan opleiding, hardnekkige achterstand en uitsluiting gaan misschien wel meer dan ooit samen. Tenslotte vinden te veel migranten moeizaam een plek in de maatschappij. De belangen van deze verschillende groepen lopen zo uiteen dat de bereidheid om verantwoordelijkheid te dragen voor elkaars lot onder druk komt te staan. Solidariteit gedijt op een stevige ondergrond van saamhorigheid en lotsverbondenheid. De toenemende diversiteit zet dat fundament onder druk.?

Wat te doen? Hoe redden we de solidariteit? Sommigen zeggen dat we een hernieuwd en sterker moreel appèl moeten doen op mensen om solidariteit te handhaven. Ik ben ervan overtuigd dat dat inderdaad nodig is. We moeten tegen elkaar durven zeggen dat we bepaalde zaken in onze samenleving niet accepteren. Uit het oogpunt van beschaving, uit het oogpunt van fatsoen. Armoede, mensonterende situaties in verpleeghuizen, onverzekerde zorg, een plotselinge grote inkomensval bij pech of tegenslag: ik vind dat wij als Partij van de Arbeid moeten durven pleiten voor solidariteit, voor het betalen van belastingen en premies, voor het herverdelen van inkomen omdat we daarmee bepaalde situaties kunnen voorkomen die we simpelweg onaanvaardbaar vinden. Niet omdat we er zelf belang bij hebben maar omdat we het uit moreel oogpunt onaanvaardbaar vinden. Ook dat bedoelen we in de Partij van de Arbeid als we het hebben over het recht op een fatsoenlijk bestaan.

Maar de solidariteit red je niet met alleen maar een moreel appèl. Als de middenklasse geen belang heeft bij de solidariteit en alleen op basis van een moreel appèl mee betaalt, dan kom je vroeg of laat uit bij een overheid die zich alleen nog maar bekommert om de allernoodzakelijkste dingen voor de allerarmsten. Precies zoals dat in de Verenigde Staten gebeurt. In de Verenigde

Staten is de overheid er alleen maar voor de echt armen en behoeftigen, niet voor de middenklasse. Die mag haar eigen boontjes doppen. Vroeg of laat, vooral als het economisch wat minder gaat, zal die middenklasse zich afvragen voor wie ze eigenlijk belastingen betaalt. Dat is een wel heel gammel draagvlak.

Op dit punt is het misschien goed om een opmerking te maken over het zojuist verschenen rapport van het Centraal Plan Bureau over de verzorgingsstaat. Het CPB pleit er voor om alle regelingen waarbij geld gaat naar mensen die het niet nodig hebben, af te schaffen. Dus geen AOW voor mensen met een wat hoger inkomen en meer van dat soort voorstellen. Volgens mij kiest het CPB daarmee voor een Amerikaanse samenleving, een Amerikaanse versie van de solidariteit: een overheid die alleen nog maar (karige) voorzieningen aanbiedt voor mensen die helemaal niets meer hebben. Alle anderen moeten het maar zelf uitzoeken. Ik begrijp ook best waarom het CPB hier op uitkomt. Het is namelijk het goedkoopste. In de CPB-modellen is elke euro die je collectief uitgeeft slechter voor de groei dan een euro die mensen zelf mogen uitgeven. En dus is het schrappen in collectieve regelingen altijd goed voor de groei. Als we de WW afschaffen, om maar eens een dwaas voorbeeld te noemen, is dat reuze goed voor de groei. En toch doen we dat niet, omdat we dat onverstandig, onbeschaafd en onnodig vinden. Dat geldt ook voor mijn beoordeling van de CPB-visie op de verzorgingsstaat. De goedkoopste verzorgingsstaat is inderdaad een verzorgingsstaat naar Amerikaanse snit. Maar daar kiezen wij dus niet voor. Omdat we erin geloven dat collectieve voorzieningen een bindmiddel voor de samenleving kunnen zijn, dat collectieve voorzieningen dragers zijn van de publieke moraal en dat collectieve voorzieningen ook betekenis moeten hebben voor de mensen die er voor betalen.

De verzoening van diversiteit en solidariteit

Ik keer terug naar de hoofdlijn van mijn betoog. De morele grondslag van solidariteit is belangrijk (en wordt alleen maar belangrijker) maar is op zichzelf onvoldoende om haar in stand te houden. Wie begrijpt hoe cruciaal de rol van de middenklasse is bij de instandhouding van de solidariteit, begrijpt ook dat het belangrijk is om de middenklasse daar een belang bij te geven. Hoe doen we dat? Ik zie een oplossing in twee richtingen. Enerzijds moeten we diversiteit, migratie en solidariteit weer met elkaar verzoenen. Anderzijds moeten we ervoor zorgen dat de middenklasse waar voor zijn geld krijgt. Hoe verzoen je diversiteit en solidariteit?

Ten eerste moeten we werken aan een grotere culturele verbondenheid. Pas als we het gevoel hebben onderdeel uit te maken van één samenleving, van één volk, dat we met z?n allen in één schuitje zitten, autochtoon en allochtoon, pas dan zal

het lukken saamhorigheid, lotsverbondenheid en dus solidariteit tot stand te brengen. Dus is het belangrijk om fors te investeren in kennis van elkaar en onderling begrip, maar ook om geen spoortje onduidelijkheid te laten bestaan over de culturele kernwaarden die wij in Nederland ook in tijden van migratie overeind willen houden, zoals een onvoorwaardelijke verdediging van de gelijke rechten van mannen en vrouwen, homo?s en hetero?s en steun aan emanciperende moslimmeiden en -vrouwen.

Ten tweede moet de lotsverbondenheid worden hersteld. Het idee dat anderen, vooral allochtonen, het risico lopen werkloos, ziek of arbeidsongeschikt te worden, en dat misschien ook aan zichzelf te danken hebben, is funest voor de instandhouding van de solidariteit. Dus moeten we ervoor zorgen dat de concentratie van deze risico?s bij deze groepen verdwijnt. Dat emancipatie en maatschappelijke vooruitgang ook voor hen tot de mogelijkheden gaan behoren. En dat dus achterstand en achterstelling met niet aflatende ambitie moeten worden bestreden.

Ten derde: we zijn de vrijblijvendheid voorbij. Geen enkele samenleving heeft een onbeperkt absorptievermogen voor nieuwkomers en een oneindige capaciteit om achterstanden te bestrijden en mensen te emanciperen. Dus redden we het alleen maar met behulp van een selectief migratiebeleid en een niet-vrijblijvende inzet van alle betrokkenen; niet alleen van migranten maar ook van mensen die hier al langer wonen, van werkgevers, schoolbesturen, geestelijk leiders, woningbouwcorporaties en politici. We kunnen niet alles, we kunnen al helemaal niet alles tegelijk, we hebben iedereen hard nodig.

Dat is dus het ene spoor. De verzoening van diversiteit en solidariteit door te werken aan een grotere culturele verbondenheid, door achterstand en achterstelling ambitieus te bestrijden, door selectief om te gaan met migratie en niet-vrijblijvend met integratie.
Dan het andere spoor. Los van de vraag hoe we met migratie en integratie omgaan ben ik ervan overtuigd dat we de middenklasse alleen kunnen blijven motiveren om voor de solidariteit te betalen als ze daar zelf ook baat bij heeft. Wat betekent dit in politiek opzicht voor ons? Hoe houden we de middenklasse betrokken bij de solidariteit?

Allereerst zullen we een niet aflatende ambitie moeten tonen bij het verhogen van de kwaliteit van de publieke dienstverlening. Juist de middenklassers zijn de meest kritische klanten van de overheid, omdat zij in toenemende mate alternatieven

krijgen om hun zaakjes zelf te regelen. Zelf het onderwijs regelen, zelf je veiligheid regelen, zelf je zorg regelen. We houden ze alleen maar bij de collectieve zaak betrokken door het ook voor hen profijtelijk en aantrekkelijk te maken. Eén van de gevolgen hiervan is dat we er aan zullen moeten wennen dat we in de publieke sector meer variëteit moeten gaan bieden. Maatwerk is vereist om kritische burgers tevreden te houden. Maatwerk is ook vereist om de zaak betaalbaar te houden. Dat leidt tot differentiatie, tot verschillende oplossingen en niveaus van dienstverlening op verschillende plaatsen en voor verschillende burgers. Sommigen zullen dat ongelijkheid noemen. Ik noem het kwaliteit.

Ook zullen we de baten die mensen hebben van collectieve voorzieningen beter zichtbaar moeten maken. Veel scepsis, en niet alleen bij middenklassers, ontstaat omdat men niet ziet wat er met de belastingcenten gebeurt. Er zijn allerlei manieren om dat te verbeteren. Bijvoorbeeld door meer met eigen bijdragen te werken: als je iets extra betaalt, krijg je ook iets extra?s. Maar het kan ook door een groter belang te hechten aan lokale belastingen: daar is immers veel sneller duidelijk wat je ervoor terug krijgt dan op nationaal niveau. Voor veel burgers lijkt de schatkist van Gerrit Zalm toch vooral op een nationale grabbelton. En het kan ook door belastingen te oormerken, door bij specifieke belastingen en belastingverhogingen af te spreken waar het geld naar toe gaat. Zo pleiten wij al jaren voor een verhoging van het toptarief in de belastingen met een paar procentpunten om een extra inspanning in de ouderen- en gehandicaptenzorg te financieren.

Kortom: solidariteit is één van onze belangrijkste idealen. Het heeft niet voor niets een prominente plek in ons beginselmanifest. Maar je moet solidariteit wel onderhouden. Het komt niet vanzelf. Alleen maar roepen hoe belangrijk en hoe moreel ?goed? het is, zal niet voldoende zijn om draagvlak te behouden, zeker in economisch zwakke tijden. Dat morele beroep blijft belangrijk maar zal zoveel effectiever blijken als mensen zelf ook baat hebben bij de solidariteit. Geen solidariteit zonder lotsverbondenheid en saamhorigheid. De Partij van de Arbeid is altijd een krachtige alliantie geweest van kansarmen, middenklassers en verlichte intellectuelen. Dat is ook altijd de alliantie geweest die solidariteit mogelijk heeft gemaakt. De belangenharmonie die daaraan ten grondslag lag, is al lang niet meer vanzelfsprekend. Maar zij is nog lang niet verloren. Juist voor de Partij van de Arbeid is er nog ontzettend veel te doen. Ik zal mij daar in ieder geval volledig voor inzetten.

Wouter Bos is fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer. Dit stuk is een licht bewerkte versie van de Bertus Bolk-lezing, die hij op 2 maart 2005 hield in Hengelo.